

СТРАНИЦИ ОТ ИСТОРИЯТА. 140 ГОДИНИ НАУЧЕН АРХИВ НА БАН¹

Габриела Йончева, E-mail: archiv2@abv.bg

Дарина Илиева, E-mail: dari_bas@abv.bg

През 2009 г. Българската академия на науките (БАН) чества 140 години от своето създаване, а заедно с нея юбиляр е и Научният архив на БАН (НА на БАН). Започнал своята дейност още с основаването на Българското книжовно дружество (БКД) в Браила през септември 1869 г., НА може да се счита за най-старата архивна институция в страната. Профилиран е като архив за документите на самата академия, независимо от времето на тяхното създаване, а също и за личните фондове на българските учени, членове на БАН или на основна работа в нея. Очевидно е, че НА на БАН има своето място и значение в националната архивна мрежа. Дори и в исторически аспект се е формирал значително по-рано от държавните архиви и има собствен принос за опазването на документалното наследство.

Раждането на академичния архив неизменно се свързва със създаването на БКД. Възникването му извън пределите на отечеството, без постигната национална идентичност и държавност, прави това събитие безпрецедентно в историята на Европа и предвестник на успешния завършек на националноосвободителното движение.

¹ Пълният текст на доклада ще бъде публикуван в "Списание на БАН" през 2010 г.

Дейността на новоучреденото Книжовно дружество се поставя на много широка демократична, общонационална и общоевропейска основа. В това отношение най-големи са заслугите на първия дружествен председател Марин Дринов. Той пътува непрекъснато и събира важни документи от българската история в европейски архивохранилища и библиотеки. Плод на тези търсения са неговите статии, публикации в печатния орган на БКД “Периодическо списание”, в които той посочва десетки непознати извори за българската история от XIII до XVII в. На страниците на “Периодическо списание” развива научна и литературнокритична дейност и друг от основателите на Дружеството — Васил Друмев (митрополит Климент). Той обнародва за пръв път “Мати Болгария” на Неофит Бозвели.

В резултат на този интерес към българските старини за кратко време Дружеството успява да събере няколко ценни ръкописа и други документи на Александър Екзарх, Йордан Х. Константинов-Джинот, Михаил Попович, Неофит Бозвели, които образуват ядрото на бъдещия исторически архив. БКД смята за свой дълг да подтиква ученолюбивите българи (учители, търговци, занаятчии) да издирват, събират и пазят документалните материали за историята на българския народ. Още в първа книжка на “Периодическо списание” се отправя апел към съотечествениците за събиране на исторически, фолклорен и друг материал, необходим за обработването на българския език, народната словесност и изобщо на българската история (1). Този опит да се активизира събирането на документи се подсилва с изпращането на натоварени с тази задача лица из страната, както и с преписка с притежателите на ръкописи.

В Браилския период на Дружеството се образува архив и от неговата административна и научно-организационна дейност, грижливо съхранен от деловодителите Васил Д. Стоянов, Васил Друмев и Тодор Пеев. Последният прави препис на всички протоколи на управителните тела (общи годишни събрания, заседания на настоятелството) и дори на кореспонденцията на Дружеството. Благодарение на тази негова дейност НА на БАН разполага с двойни екземпляри от документите за дейността на БКД в Браила (1869 — 1876 г.), което поставя на здрава основа образуване на общонационален исторически архив (2). Събраният в течение на седем години архивен масив наброява няколкостотин документа: дневници, пълномощни, писма, покани и др.

На 28 октомври 1878 г. извънредно главно събрание на БКД “на драго сърце” взема решение за преместване на Дружеството в София (3). Настоятелството на БКД изпраща чрез Тодор Икономов в България архивите, сбирките и библиотеката, които се побират в два сандъка и остават на съхранение в Народната библиотека в София до 1882 г., когато се предават на новоизбрания Привременен комитет на БКД. В следващите две години комитетът подрежда архива на Дружеството, като отделя голямо внимание и на събирането на нови ръкописи (4).

През 1884 г. под ръководството на Марин Дринов и Константин Иречек Дружеството си поставя за задача да уреди свой исторически архив. Постъпват архивните фондове на българските учени и общественици Сава Филаретов, Спиридон Палаузов, митрополит Натанаил Охридски, Райно Попович и др.

Превръщането на БКД в Българска академия на науките през 1911 г. открива нови възможности за развитието и обогатяването на нейния фонд. В член 33 от новия устав се предвижда да се уреди сбирка от ръкописи и старопечатни книги, от художествени старини, от живописни и скулптурни образи на заслужили българи (5).

Но едва след войните (1912 — 1918 г.) Управителният съвет на БАН започва да проявява по-сериозни грижи за събиране на архивни фондове и документи. С годините сбирката постепенно нараства. Откупени са фондовете на Константин Иречек и Васил Златарски, както и отделни документи на други учени. В Архива чрез племенника на Феликс Каниц постъпват четири сандъка с фотографии, антични предмети, ръкописи и книги. Някои български учени също завещават на Академията своите архивни материали, убедени, че в нея те ще бъдат добре запазени и използвани за развитието на българската наука. Ценно дарение прави Йордан

Иванов — около 40 ръкописа и старопечатни книги. Взет е на съхранение и архивът на Андрей Ляпчев.

Макар и неорганизирано, в БАН чрез дарения и закупуване на документи се образува архив от разнородни материали: лични фондове, учреденски архиви, единични документи. Той се споменава в годишните отчети като “научен архив”. В Закона за БАНИ от 1940 г. се посочва, че Академията трябва “... да събере и обнародва изворите за историята на българския народ” (6). С това се поставят определени задачи във връзка с издирването и обработването на архивни документи и материали. Като цяло архивната сбирка е неподредена, неинвентирана и неописана. Едва в края на 1943 г. се съставя общ списък. Това е първият опис на архива на Академията, направен от Стоян Романски с 860 номера и кратки анотации на съдържанието на документите.

Известно време след войната събраните от БАН ръкописи и архиви се съхраняват в таванското помещение на оцелялата част от сградата в пакети и сандъци. Във връзка с преустройството на Академията нейното ръководство определя за своя важна задача събирането и критичното издаване на извори за българската история. Основата за това вече е поставена. Пристъпва се към организирано поддръждане и използване на архивната база.

Нарасналото количество документи налага създаването на специален орган, който да се занимава с комплектуването, обработването и опазването им. Управителният съвет на БАН излиза с решение през септември 1947 г. да се създаде Архивен отдел към Библиотеката на БАН, за уредник на който е назначен д-р Петър Миятев (7). Фактически с това решение Архивният отдел получава своето признание като структурна единица в Академията. За негова главна задача се определя събирането на оригинални писмени документи за стопанската, културната и политическата история на българския народ, издирването на документи на общественици и политици, архиви на всички дейци, които са управлявали България до 1944 г., и на организациите, играли съдбоносна роля за България.

За кратък период в хранилището на Архива постъпват фондовете на Иван Шишманов и Стефан Баламезов, документите на Централния революционен комитет в Букурещ, огромният фонд на търговската къща на братя Евлоги и Христо Георгиеви. Нов момент в дейността на Архива е създаването на тесни контакти със сродни институти от Москва, Прага, Варшава, подновяват се и се задълбочават връзките с Будапеща, Виена, Париж, Дубровник, откъдето се получава ценна методическа литература (8).

В началото на 1948 г. Архивът се обособява като самостоятелен отдел с ръководител акад. Андрей Протич, научен съвет, разширен личен състав и правилник.

На 11 април 1949 г. отделът се преименува в Архивен институт, като неговите задължения се разширяват: да издирва, събира, обработва, обнародва архивни материали, които са извори за историята на българския народ и на науката, да изследва въпросите на архивистиката у нас, да следи и проучва архивното дело в други страни (9). За директор на института е избран акад. Петър Динев, който поставя задача да се издирят, приберат и изследват архивните материали на всички личности, играли важна роля в обществения и културния живот на България до 1944 г., а така също и на онези организации, които са развивали активна обществено-политическа дейност за същия период. За съжаление, недостатъчното финансиране на института се явява основна пречка за откупуване на ценни фондове. Въпреки трудностите Архивният институт започва да привежда в известност документалното богатство на Академията. Постъпващите материали са подложени на временна обработка и се снабдяват с описи, като по този начин стават достъпни за ползване. Започва и цялостната обработка на отделни фондове.

Този начален период на изостаналост е преодолян бързо благодарение на контактите с руската архивна наука. В доклад от 1948 г. за условията, при които работи Архивният отдел, се обръща внимание, че за правилното му развитие трябва да бъде използван “съветският опит досежно историческите архиви” (10). Предвижда се размяна на изданията на държавните архиви в Москва, Прага, Варшава, Букурещ, Виена и Париж (11). Цялостното развитие и

организиране на архивното дело в БАН през следващите години се базира на използването на руската архивна наука и опит (12).

БАН е един от инициаторите за изграждане на централизирано архивно дело в НРБ. В периода 1948-1949 г. се изнасят редица доклади и се изпращат писма до Министерския съвет (МС) с предложение за реализиране на тази инициатива. Това се постига с Указ № 515 от 10 октомври 1951 г. и Постановление № 344 на МС от 1 април 1952 г. Това е огромен успех, за който не малък дял има Архивният институт.

По този начин се изменя и неговият облик — от исторически архив с общ характер той се превръща в строго профилиран академичен архив. Основна негова задача е да събира, съхранява и обработва материалите на БАН и на българските учени — нейни членове. След 1952 г. Архивният институт пристъпва към по-организирана работа по издирване и комплектуване на архивни документи, въпреки че тази дейност все още не е поставена на планова основа и е силно ограничена съгласно Указа за Държавния архивен фонд. При така установения обхват на подлежащите на комплектуване от Архивния институт материали в него постъпват спомените на Павел Геннадиев, архивът на Евтим Спространов, някои писма на Асен Златаров и Кирил Христов, а така също и фондовете на Спиридон Казанджиев, Атанас Шопов, Христофор Хесапчиев, Боян Пенев, Петър Абрашев, Йордан Иванов, Петър Мутафчиев, Елин Пелин, Михаил Попруженко, Георги Бончев и др. (13). Отзовавайки се на позива на Архивния институт от 30 ноември 1951 г., някои членове на Академията като Гаврил Кацаров и Кирил Попов още приживе предават на съхранение част от своите фондове (14). Част от големия и твърде ценен архив на академик Тодор Павлов по негово желание също е предаден и започва подреждането му от сътрудници на института. Цялото архивно имущество на Академията към 1960 г. възлиза на 130 фонда и 9 сбирки (15). Слага се началото на предметно-тематичен и именен каталог, подобрена е и отчетната регистрация на документите.

За правилната организация на документалните материали в Академията Архивният институт изработва типова номенклатура на делата на съществуващите тогава научни подразделения при БАН, повишава критериите при експертизата на ценността на документите. Издава се “Инструкция за организиране на делопроизводството на БАН” (1960 г.) и специален списък на видовете документи, създадени в Академията, със сроковете за тяхното съхранение. В този период Архивният институт извършва значителна научноизследователска и публикационна дейност, като издава материалите за историята на институцията, за живота и дейността на видни български и чужди учени: “Принос към биографията на Неофит Рилски”, 1951 г., “Из архива на К. Иречек”, 1953-1959 г., “Документи за историята на БКД в Браила 1868”, 1976 г., “Принос към биографията на Райно Попович”, 1959 г. и др. От 1957 г. до 1968 г. се издават “Известия на Архивния институт” (по-късно “Известия на Научен архив”) (16), в които има теоретични разработки по архивистика, по въпроса за централизиране на архивното дело, за организация на документалния материал, комплектуването и експертизата. На страниците на отделните книжки се публикуват и обзори на обработени вече фондове, отделни документи, научнокритически статии, информация за чужди архиви и др. Тези публикации и до днес се ползват от нашите изследователи.

Затвърждават се и се разширяват международните контакти на Архива. На конференциите на академичните архиви от социалистическите страни НА на БАН участва със свои доклади по теория и методика на архивознанието, историята на институцията, някои проблеми на археографията и др.

Продължава комплектуването на фондове — на Иван Вазов, П. К. Яворов, П. Р. Славейков, Алеко Константинов и др. Оформят се и няколко сбирки от материали, събрани в миналото или постъпващи периодично от Президиума на БАН. Прибрани са и архивите на някои подразделения, съществували преди 1944 г. като самостоятелни учреждения извън структурата на Академията: Археологическия и Етнографски музеи, Зоологическата градина, Природонаучния музей и др.

От 1960 г. до 1970 г. в Академията се извършват няколко структурни промени. Отначало Архивният институт е включен като самостоятелен “Архив на БАН” към Президиума на Академията, а по-късно влиза като самостоятелно звено в изградения Център за научна информация с Централна библиотека и Научен архив.

В посочения период се полагат усилия за подобряване на работата, като се набелязват по-конкретни мерки за активизиране на комплектуването като основно направление в дейността на Архива. В резултат на това за 3-4 години постъпват толкова фондове, колкото за целия период на съществуването на Архива до тогава. Постъпват архивите на Рафаил Попов, Цани Гинчев, Стоян Романски, Иван Странски, Георги Караславов, Атанас поп Петров, Димитър Кацаров, Страшимир Димитров, Андрей Протич, Петър Ников, Симеон Варненски, Стефан Младенов, Константин Величков и др. Разширяват се правата и отговорностите на НА, като той става орган за управление на Държавния архивен фонд в рамките на БАН. Създават се четири негови филиала: към Етнографския институт с музей, към Института по изкуствознание, Института по археология и Националния институт по хидрология и метеорология. Организацията на комплектуването на научната документация в Академията е свързана по-нататък с организацията на нейната обработка, съхранение и използване.

Дейността на Архива за периода 1980-1989 г. се характеризира с положените значителни усилия за организиране и обработване архивите на институтите на БАН, които твърде много нарастват в сравнение с предходния период. Успех за НА е разработването на индивидуални номенклатури за всички научни поделения, което гарантира единство в работата им. Разработена е нова Инструкция за деловодната система в БАН. Особено внимание се обръща на пълнотата и качеството на описите, заслуга за което има експертната комисия при НА. Продължава комплектуването на лични фондове, макар и не в желаната степен поради трудности от обективен и субективен характер — липса на средства, нежелание на наследниците на фондообразователите да предават архиви и др. Комплектуват се фондовете на Георги Узунов, Кръстю Миятев, Николай Лилиев, Жак Натан, Тодор Павлов, Михаил Арнаудов, Александър Бурмов и др.

Ако през 1947 г. в НА има 26 фонда, сега те са много повече. Увеличаването на документалното богатство е видно от следната таблица:

1947 г.	1959 г.	1977 г.	1989 г.	1996 г.
26 фонда	80 фонда	262 фонда	381 фонда	405 фонда

От 405 фонда през 1996 г. 303 са лични и 102 — учреденски. Личните архиви са предимно на членове на БКД и БАН и на български учени извън Академията. Учреденските фондове са на действащи в момента или вече несъществуващи научни поделения на БАН. Към 1996 г. са регистрирани и 21 сбирки от архивни документи, нотни материали, печати, мемоари, стари вестници и др. В Научния архив се съхраняват едни от най-старите и ценни славянски и старобългарски ръкописи от IX до XIX век., организирани в Сбирка X. Между тях са Битолският триод от XII в., Иваналександровият песнинец от 1337 г., псалтири и евангелия, сборници и дамаскини, както и два ранни преписа на Паисиевата история. Други по-големи по обем сбирки са Музикалната и Тракийската. Първата от тях се състои от архивни фондове на музикални дейци, композитори, диригенти, певци и музиканти. Втората е създадена от Тракийския научен институт и се състои от 44 архивни фонда на тракийски и македонски дейци и организации.

Демократичните промени след 1990 г. се отразяват и на развитието на БАН. Възниква необходимостта от структурна реформа, което поставя нови цели и задачи пред НА на БАН, съобразно променящите се обществени условия.

Въз основа на концепцията за реструктуриране на Академията (април 1993 г.) се извършва значителна промяна в мрежата от нейни поделения. С решение на ОС на БАН от

януари 1994 г. Научният архив става самостоятелно специализирано звено на бюджетна издръжка със статут на юридическо лице. Приоритет в дейността му става комплектуването на фондове на ликвидирани или трансформирани институти и лаборатории. Това на практика създава определени проблеми, но с бърза и резултатна намеса от страна на ръководството е постигнато опазване целостта на фондовете и осигуряване на приемственост на комплектуваните документи. В същото време започва дигитализация на описите на съществуващите фондове и е създадена специална програма за тяхното ползване. Пристъпи се към изграждане и на “Дигитална сбирка”. Всички нови постъпления своевременно се отразяват на страницата на Архива в интернет и в специализираните издания на БАН.

Без да измества основните си задължения по отношение на специфичните архивни дейности, Научният архив търси начин да формира облика си на една модерна културна и научна институция. В периода след общественно-политическите промени той е активен участник в национални и международни форуми. Сътрудниците на Архива се изявяват на регионално и национално ниво в научни конференции с доклади, представящи документалното богатство на академичния архив. В последните години участват и в международни форуми — в Полша, Румъния, Русия и др. Активизират се контактите и реализирането на съвместни проекти с архивни и научни институти не само у нас, но и в Европа.

Богатата документална база на това най-старо архивно учреждение у нас дава възможност за засилване на научноизследователската и публикационна дейност. На страниците на специализираните издания и периодичния печат Научният архив популяризира материали за историята на Академията, за живота и дейността на видни български и чуждестранни учени.

В последните години се утвърждава тенденцията да се подготвят тематични документални изложби, сборници и каталози по конкретни поводи за представяне на българското културно наследство и постиженията на българската наука. Фондовете на НА се използват за създаването на документални филми от поредиците на Националната телевизия, както и на пълнометражни филми. Почти не остава месец, в който уникални снимки и документи на Научния архив на БАН да не привлекат вниманието на медиите и гражданите.

Естествено пред НА остават нерешени множество проблеми като разширение и модернизирание на съществуващата материална база, актуализиране и компютъризиране на справочния апарат, профилиране и квалификация на кадрите.

Въпреки трудностите, които съпътстват ежедневната работа на специалистите, за своето дълголетно съществуване НА израства и се утвърждава като място за опазване и разпространение на информация за българската история, наука и култура. По последни данни днес Архивът съхранява 495 фонда, от които 153 институтски и 342 лични, предимно на членове на БКД и БАН. Регистрирани са 22 сбирки от архивни документи, нотни материали, печати, мемоари и др. Има и 72 частични постъпления на важни исторически документи.

Обезпечаването на обществото с пълноценна изворова база, отразяваща всички страни на неговото развитие във всеки конкретен исторически период от време, е една от основните задачи на всеки архив. В това отношение Научният архив на Българската академия на науките не прави изключение.

- (1) Периодическо списание, 1870, № 1
- (2) НА БАН, ф.1к, оп. 2, а.е. 1
- (3) Документи за историята на БКД, Т. II. 1878-1911 г., — София : 1966 г.; История на БАН 1869-1969. — София : 1971 г.
- (4) НА БАН, ф. 1к, оп.2, а.е. 1
- (5) НА БАН, ф. 1к, оп.2, а.е. 293
- (6) Уставите на БАН 1869 — 1984 г. — София : 1989 г.

- (7) НА БАН, ф. 1с, оп.1, а.е. 399
- (8) НА БАН, ф. 40с, оп.1, а.е. 39
- (9) НА БАН, ф. 1с, оп.1а, а.е. 400
- (10) НА БАН, ф. 40с, оп.1, а.е. 6
- (11) НА БАН, ф. 40с, оп.1, а.е. 8
- (12) НА БАН, ф. 14с, оп.1, а.е. 17
- (13) НА БАН, ф. 84с, оп.1, а.е. 739
- (14) Архивен институт при БАН. // Известия на Архивния институт, 1957, № 1.
- (15) Велева, Д. Архив при БАН. // 10 години централизирано архивно дело. Сборник. — София : 1951 г.
- (16) Известия на Архивния институт, 1957, № 1., 1959, № 2 и т.н.